

SELÇUKLU MEDRESELERİNİN MAĞRİB VE ENDÜLÜS ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Ahmet OCAK*

ÖZET

Selçuklular Sünnî İslâm dünyasının siyasî liderliğini üstlendikten sonra ona karşı oluşan siyasî, askerî ve fikrî bütün tehlikelere karşı kendilerini sorumlu hissetmişlerdir. Bu maksatla Nizâmiye medreselerini kurarak bu kurumları Sünnî düşüncenin öğretildiği merkezler haline getirmişlerdir. Bu kurumların yüksek ilmî seviyesi bütün İslâm dünyasından bir câzibe yaratmış ve değişik yerlerden gelen insanlar buralarda okuyup, sonrada bu misyonu memleketlerine taşımışlardır. Bu gayeyle Mağrib ve Endülüs'den gelen pek çok şahsın Nizâmiye medresesinde okudukları görülmüştür. Bunlardan biri olan İbn Tümert, Mağrib'den gelerek Nizâmiye müderrisi Gazâlî'den okuyarak memleketine dönmüş ve "Murâbıtlar" iktidarını devirerek "Muvahhidûn" iktidarını kurmuştur. Böylece Nizâmiye'de öğrendiklerini hayata geçirerek, Berberiler arasındaki yanlış inançları ve putperestlik kalıntılarını temizlemiştir. Benzer şekilde Endülüs'den gelen âlimler Nizâmiye'de okuyarak ülkelerine dönüp, Endülüs'ün ilmen gelişmesini sağladıkları gibi, fikrî planda da pek çok değişimi gerçekleştirmişlerdir. Selçuklu dönemi âlimi Gazâlî, İbn Rüşd ve İbn Bâcce gibi Endülüslü filozofları etkilemenin yanında, Endülüs yoluyla Saint Tomas, David Hume ve Descartes gibi Avrupalı düşünürleri de etkileyerek fikirleriyle Aydınlanma çağına katkı sağlamıştır. Bütün bunlarda Selçuklu medreselerinin büyük rolü vardır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Nizâmiye Medreseleri, Mağrib, Endülüs, Sünnî

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, ocak_a@hotmail.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

**EFFECTS OF SELJUK MADRASSAS ON ANDALUSIA
AND MAGRİB****ABSTRACT**

Having Seljuks undertook the political leadership of Sunni Muslim world, they felt responsible for protecting it against all the political, military and ideological threats coming into existence. Therefore, they have founded the Nizamiye madrassas and turned them into centres where Sunni ideology was being taught. These institutions' well-known academic success and their high quality of education have attracted diverse students from all over the Muslim world and the students coming from different regions conveyed their mission to their own countries after being educated there. Consequently, many people from Magrib and Andalusia have been educated in Nizamiye madrassas for this reason. İbn Tümert, one of these students coming from Magrib, have been educated under the supervision of Nizamiye lecturer Gazali and have founded the Muvahhidün state by overthrowing the Murâbit sate when he returned back to Magrib. Thus, he had eradicated superstitions and remainders of idolatry among Berbers by implementing what he had learned in Nizamiye madrassas. Likewise, scholars coming from Andalusia, having been taught in Nizamiye madrassas and returned back, have made significant academic contributions to Andalusia and pioneered in its ideological transformation. A Seljuk scholar Gazali affected not only Andalusian philosophers such as İbn Rüşd and İbn Bâcce but also Western philosophers such as Saint Tomas, David Hume and Descartes through Andalusian philosophers and have made significant contributions to western enlightenment era. In short, Seljuk Madrassas have played a significant role throughout history.

Key Words: Seljuks, Nizamiye madrassas, Magrib, Andalusia, Sunnî

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

İslâm dünyasında IX. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan medreselerin zaman içinde değişerek gelişmelerini sürdürdükleri bilinmektedir. Önceleri hamiyetperver bazı ilim adamlarının gayretleriyle faaliyetlerini yürüten medreseler, daha sonraları ilme değer veren devlet adamlarının desteğiyle yaygınlaşma sürecine girmiştir. Bu şekilde gelişmesini devam ettiren medreselerin varlıklarını sürdürecektir yeterli seviyeye ulaşmaları uzun zaman alacaktır. Çünkü bu kurumlar nitelikli müderris bulmanın yanında, medrese giderlerini karşılayacak vakıflar veya benzeri gelir getiren kurumsal bir yapılanmaya da henüz kavuşmuş değillerdir.

Bu anlamda giderlerinin devlet tarafından karşılandığı ilk medrese önceleri Mısır'da Fâtımîler tarafından Şîliği yaymak amacıyla 972 senesinde el-Ezher adıyla açılmıştır.¹ İlmin hizmetinde olmaktan ziyade kendi siyasî çıkarlarını tahakkuk ettirmeye yönelik mezhep propagandacısı yetiştirmeye yönelik bu kurum Şîî propagandanın da ana merkezi haline gelmişti. Bunu mukabil olarak İslâm dünyasının diğer bölgelerinde de medreselerin açılarak ilmin hizmetine sunulduğu bilinmektedir. Açılan bu medreselerin içinde en önemli yere sahip olanı ise Selçukluların açmış oldukları medreselerdir.

Selçuklular devletlerini kurup siyasî hâkimiyetlerini pekiştirdikten sonra Bağdat Halîfesi ile temasa geçerek, dönemin anlayışı gereği sultanın meşruiyeti açısından lüzumlu olan unvanları istemiştir. Bağdat'ta Şîî Büveyhiler Devleti'nin baskıları altında yaşamak zorunda kalan Halîfe, Selçukluların bu isteğine olumlu cevap verirken aynı zamanda kendisinin de Büveyhî baskısından kurtarılmasını beklemekteydi.² Uzun yazışmalar ve görüşmelerden sonra istediği unvanları alan Tuğrul Bey, Halîfe'nin davetine uyarak 1055'de Bağdat'a gelmiş ve Büveyhîler Devleti'ni sona erdirerek, Halîfe'ye eski saygınlığını ve itibarını yeniden iade etmişti. Artık Sünnî hilâfet merkezini baskı altında tutan Şîî güç ortadan kaldırılmış

¹ el-Makrîzî, Takıyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed, **Kitâbu'l-Mevâizi ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hitatu ve'l-Âsâr II**, Beyrut, ts., s. 273; Abdu'l-Münim Mâcid, **Nazmu'l-Fâtımiyyîn ve Rusûmuhum fi Mısır**, Mısır 1973-1978, s. 183 vd.; H. İ. Hasan, **Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımiyye**, Kahire 1981, s. 378 vd.; Adam Mez, **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti**, (trc. Salih Şaban), İstanbul 2000, s. 85; K. Vollers, "Ezher" **İA**, IV, s. 433.

² İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, **el-Muntazam fi Tarihi'l-Umumi ve'l-Mülûk XVI**, (tah. Muhammed A. el-Atâ-Mustafa A. Atâ), Beyrut 1412/ 1992, s. 85; İbnu'l-Esir, İmâduddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr eş-Şeybânî, **el-Kâmil fi't-Tarih X**, Beyrut 1402/1982, s. 522; İbnu'l-Verdî, Zeynuddîn Ebû Hafs Ömer, **Tarihu İbni'l-Verdî I**, Necef 1389/ 1969, s. 491.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

ve onun yerine Sünnî bir güç hâkim olmuştu.³ Üstelik bu Türk gücü Halife'ye ve onun temsil ettiği Sünnî düşünceye karşı son derece saygılıydı. Bu dönemden sonra Türkler Sünnî düşüncenin hâmesi haline gelmekle kalmayıp, Sünnî İslâm'a karşı ortaya çıkan her türlü fikrî, siyasî ve askerî harekete karşı koymada kendilerini görevli addedip, bunların zararından korumayı bir vazife olarak algılamışlardır.

Selçuklular, öncelikli hedef olarak Fâtımîlerin açmış olduğu medreselerden yetişen Şîî propagandacıların faaliyetlerini engelleyerek, onların insanların zihinlerinde yarattığı şüpheleri gidermek istediler.⁴ Şîî propagandacılar Bağdat halîfesinin gerçek halife ve Selçuklu idaresinin de meşru idare olmadığını propaganda ederek insanları Şîî Fâtımî halîfesine bağlanmaya çağırıyorlardı.⁵ Bu faaliyetlere yeni bir unsur olarak "tedhiş"i de ekleyen Fâtımîler, Hasan Sabbah'ın kurmuş olduğu "Bâtınîk" hareketine bağlı kişileri kendi amaçları için kullanmıştır. Hasan Sabbâh, Fâtımî Devleti'nin dıştan yaptığı mücadeleyi Selçuklu ülkesinin içine taşıyarak bilhassa şehirlerdeki fakir tabakayı etkilemiş; Sünnîlere karşı geniş bir ideolojik mücadele başlatarak mevcut sosyal yapıyı sarsmayı amaçlamıştır.⁶

Bâtınîler, bir taraftan yeni kaleler ele geçirerek buraları bir saldırı ve cinayet üssü gibi kullanmış, diğer taraftan suikastı bir meslek haline getirerek fedâiler vasıtasıyla kendilerine muhalif kişileri ortadan kaldırmıştır.⁷ İnsanlar üzerinde korku yaratarak işgal edebildikleri şahısları kendilerine bağlayıp, onları İslâmî akîdeden uzaklaştırmışlardır. Bu şekilde, Selçuklu hâkimiyetinden memnun olmayan kesimleri ele geçirerek kendilerine has taarruz özellikli bir ihtilâl akîdesi geliştirerek toplum üzerinde tam bir tedhiş ve baskı yaratmışlardır.⁸

³ es-Suyûtî, Celâluddîn Ebu'l-Fazl Abdurrahman , **Tarihu'l-Hulefa**, Mısır 1371/ 1952, s. 417 vd. ; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 343 vd. ;İbnü'l-Esîr X, s. 609 vd; İbn Kesîr XII, s. 73.

⁴ Fâtımîlerde bu iş dinî teşkilatın tepe noktasında oturan "Dâi'd-Duât" ve onun emrinde Şîî propagandasını yürüten dâîler eliyle yapılmaktaydı. Bkz. Bernard Lewis, **Haşîşiler**, (trc. A. Aktan), İstanbul 1995, s. 28 vd.

⁵ W. Barlhold, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Ankara 1977, s. 37; M. A. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1989, s. 207; Abdu'l-Münim Mâcid, **Nazmu'l-Fâtumiyyin ve Rusûmuhum fi Mısır**, Mısır 1973-1978, s. 183 vd.

⁶ M. A. Köymen, a.g.e., s. 209 vd.

⁷ A. M. Hasaneyn, **Selâçika İnan ve'l-İrak**, Kahire 1970, s. 72 vd.; P. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi II** (trc. S. Tuğ), İstanbul 1980, s. 688 vd.

⁸ B. Lewis, "İsmâîlîler" **İA V/II**, s. 1122; R. Dozi, **Tarih-i İslâmîyet**, (trc. A.Cevdet), Mısır 1908, s. 98; A. M. Hasaneyn, a.g.e., s. 73.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Selçuklular, bir taraftan Fâtımîlerin propaganda faaliyetlerine karşı koymaya çalışırken, diğer taraftan onların kışkırttıkları isyanlarla da uğraşmak zorunda kalmışlardı. Nitekim Tuğrul Bey'e karşı İbrahim Yinal'ın para ve silah yoluyla desteklenerek isyana teşvik edilmesi yanında,⁹ Büveyhîlerin Türk asıllı valisi Arslan Besâsîrî'nin Selçuklu hâkimiyetinde olan Bağdat'ı ele geçirmek için desteklenmesi de bu kabildendir.¹⁰ Bu mücadele daha çok askerî alanda cereyan etmekteydi. Fakat olaya "Bâtınîler" in müdâhil olmaları işin boyutunu değiştirdi. Önceleri sadece propaganda ve isyanları teşvik şeklinde gelişen Fâtımî muhalefeti bu defa tedhiş ve terör boyutlarıyla yeni bir ivme kazanmış, Selçuklu ülkesinde önemli bir güvenlik meselesi haline dönüşmüştü. Propaganda ile kazanılamayan ya da kendi düşünceleri açısından engel olarak görülen ulema, emîr ve vali gibi her sınıftan insana karşı suikast düzenlenerek ortadan kaldırılmaya başlanmıştı.¹¹

Devlet otoritesinin söz konusu olduğu, tebaanın emniyetinin gündeme geldiği bu durumda Selçuklular bir taraftan askerî tedbirlerle bu faaliyetleri engellemeye çalışırken, diğer taraftan halkın zihnini bu türden yıkıcı propagandalara karşı korumak, aynı zamanda devletin ihtiyaç duyduğu "temiz akîdeli"¹² insanları yetiştirmek amacıyla medreseler açmaya başlayacaktır. Böylece Sünnîliğin muarızı olan düşüncelere karşı fikrî alanda mücadele yürütülürken, aynı zamanda Sünnîliğin fikrî olarak takviye edilmesi de sağlanacaktır.

Devletin ihtiyaç duyduğu medreseleri açma işini sultan adına vezir Nizâmülmülk üstlendiği için, bu medreseler aslında devletin açtığı medreseler olmasına rağmen, vezirin adına nispetle Nizâmîye Medreseleri denecektir.¹³ Bu medreseler dönemin eğitim kurumları olarak ilmî faaliyetlerin gelişmesinde önemli rol oynayacaklardır. Devlet gelirleri yüksek vakıflarla eğitimi desteklemiş, öğrencilerin yeme, içme, barınma, defter, kitap vb. tüm ihtiyaçlarını

⁹ Suyûtî, a.g.e., s. 418; H.İ.Hasan, a.g.e., s. 233.

¹⁰ İbn Keşîr, İsmail b. Ömer İmâduddîn Ebu'l-Fidâ, **el-Bidâye ve'n-Nihâye XII**, Kâhire 1413/1992, s. 76. Halife Mustansır, Besâsîrî için bir hilat ve değerli hediyeler göndermişti. Üstelik Besâsîrî'ye gönderilen hilat "Halu'l-Melik" (meliklik hilatı) idi. Bu Fâtımîlerin olaya ne kadar ehemmiyet verdiklerinin göstergesidir. Bkz. ez-Zehbî, Şemsuddîn Ebû Abdullah, **el-İber fi Haberî men Ğaber II**, (tah. M.S. Zağlûn), Beyrut 1405/1985, s. 291 vd; Makrîzî, Hitat I, s. 356.

¹¹ Bâtınîlerin katlettikleri şahıslar için bkz. Ahmet Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtınîlik" ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri" **Dinî Araştırmalar (Din ve Terör Özel Sayısı)**, VII/20 (Eylül-Aralık 2004), s. 172 vd.

¹² Bu medreselerin bânisi Vezir Nizâmülmülk, kendi eserinde de devlet memurluklarının temiz inançlı insanlara verilmesi gerektiği kanaatindedir. Bkz. Nizâmülmülk, **Siyâset-Nâme**, (trc.M.A.Kömen), Ankara 1982, s. 207.

¹³ M. A. Köymen, **Alp Arslan ve Zamânı II**, Ankara 1983, s. 372e .

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

karşılamaştır.¹⁴ Aynı zamanda bu kurumlar, eğitim için gerekli olan hocaların bir merkezde toplandığı, maaşlarının devlet tarafından karşılandığı, geçim sıkıntısını ve maişet derdini düşünmeden eğitimin yapıldığı ilk kurumlar olma özelliğine de sahiptir.¹⁵

Selçuklular, bu medreseleri açarak ilmin hizmetine vermekle kalmamış, dönemin en önemli şahsiyetlerini bu medreselerde müderris olarak görevlendirerek ilmî seviyenin yükselmesine de hizmet etmişlerdir. Bu âlimler ve onların eliyle Nizâmiyelerden yetişen diğer ilim adamları sadece kendi dönemlerinin değil, sonraki dönemlerin de önemli ilmî şahsiyetleri haline gelmişlerdir. Bahse konu âlimler bir taraftan yazdıkları eserlerle Şîî-Bâtınî fikirlerin yaygınlaşması ve onların insanlar üzerinde yarattığı olumsuz tesirleri gidererek Şîî propagandalarını tesirsiz hale getirmiş, diğer taraftan da eğittikleri öğrencileri ile imparatorluğun ihtiyaç duyduğu yönetici kadroyu yetiştirmişlerdir. Buralardan yetişen insanlar Sünnî öğreti doğrultusunda insanları aydınlatmış, yıkıcı hareketlere karşı onları uyararak propagandalara kanmaları engellenmiştir. Belki de en önemli görev olarak Sünnî düşünce için Mutezileden sonra önemli bir tehdit haline gelen Şîî ve Bâtınî fikirlere karşı Sünnî düşüncüyü koruyacak fikrî donanımı oluşturmuşlardır. Böylece siyasî baskılar ve Şîî düşüncenin egemen kılınmaya çalışılmasıyla yok edilmeye çalışılan Sünnîliğin desteklenerek canlandırılması yanında, İslâm dünyasında Sünnîlik ortak paydasında ortak bir düşünce ve hareket zemini de yaratılmıştır.

Bahsedilen ilmî kalite ve Sünnîliğin öğretildiği temel müessesese hüviyetine kavuşmaları yanında, Selçukluların oluşturduğu güven ve fikrî serbestiden dolayı, İslâm dünyasının değişik yerlerinden insanlar gelerek bu medreselerde eğitim görmüş, sonra memleketlerine dönerek müderris, kâdı, hatîb, vâiz veya bürokrat olarak aynı düşüncenin o bölgelerde de gelişip yayılmasına hizmet etmişlerdir.¹⁶ Bu, Nizâmiyelerin temsil ettiği düşünce doğrultusunda yeni bir dünyanın kurulması anlamına gelmektedir. Bahsedilen bu müesseselerde okuyup, Nizâmiye ruhunu memleketlerine taşıyan insanlar arasında Endülüs ve Kuzey Afrika bölgelerinden gelen insanları da görmek mümkündür. Şimdi özellikle Mağrib ve

¹⁴ İbnü'l-Cevzî XVI, s. 102; M. A. Köymen, a.g.e., s. 386.

¹⁵ A. M. Hasaneyn, **Selâçka İnan ve'l-İrak**, Kahire 1970, s. 187; M. Dağ-H. R. Öymen, **İslâm Eğitim Tarihi**, Ankara 1974, s. 121.

¹⁶ Bu öğrenciler için bkz. Carl, Brockelmann, **Tarihu'l-Edebi'l-Arab V**, (trc. A. en-Neccâr), Kâhire 1991, s. 33; Zehebî, **Tezkiretü'l-Huffâz IV**, Beyrut, ts., s. 1275; Zehebî, el-İber II, s. 441 vd.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Endülüs'ten gelerek Nizâmiyelerin temsil ettiği düşünceyi tahsil ederek doğudaki ilim dünyasına katılanlar veya bu fikri kendi ülkelerine taşıyan âlimlere bakabiliriz. Aynı zamanda Nizâmiyelerdeki yapı ve düşüncenin o bölgeleri ne şekilde etkilediğini de görebiliriz.

Mağrib Üzerindeki Tesirleri

Gün batısı anlamına gelen bu kelime, coğrafi mekân olarak Afrika'nın Trablus, Tunus, Cezayir ve Fas'ı içine alan kısmına Arap müelliflerince verilen isimdir. Bazı müelliflerin bu tanımın içine Endülüs'ü de katmalarına rağmen, Mağrib tanımından daha çok Kuzey Afrika'daki kısım anlaşılır. Mağrib'in doğusunun nereden başladığı ve batısının nerede bittiği tartışmalı olmakla birlikte kuzeyinin Akdeniz, batı tarafının Atlas okyanusu tarafından çevrildiğinde ihtilaf yoktur.¹⁷ Dolayısıyla Mağrib dendiğinde kastedilen şey daha çok bugünkü Fas, Cezayir ve Tunus bölgeleridir.

İbn Tûmert, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Tûmert el-Berberî es-Sûsî (ö. 524/1130) :

Mağrib'den gelerek Nizâmiye'de eğitim gören şahsiyetlerin başında İbn Tûmert gelir. 474/1081 yılında Fas'ın Sûs kentinde dünyaya gelen İbn Tûmert ilk eğitimini memleketinde almıştır. Daha sonra Kurtuba ve İskenderiye'de eğitimini devam ettirerek devrin önde gelen şahsiyetlerinden ilim tahsil etmiştir.¹⁸ İlimdeki öğrenme arzusu onu başka diyarlara yöneltmiş ve Nizâmiye Medreseleri'nin ilmî seviyesinin yüksekliğinden olsa gerek, yeni şeyler öğrenmek talebiyle doğu İslâm topraklarına geçerek burada ilmini ikmal etmek istemiştir. Bu maksatla Bağdat'a gelerek buradaki derslere katılmış, başta İmâm Gazâlî olmak üzere değişik ilim dallarında şöhret yapmış çeşitli ilim adamlarından ders almak sureti ile kendisini iyice geliştirmiştir.¹⁹

Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde almış olduğu dersler, özellikle Gazâlî'den öğrendikleri İbn Tûmert'in fikirlerinin

¹⁷ Yâkût el-Hamevî, **Mucemu'l-Buldân V**, (tah. Ferîd Abdulaziz el-Cundî), Beyrut 1410/1990, s. 177, G. Yver, "Mağrib", **İA VII**, s. 142.

¹⁸ Arif Aytakin, "İbn Tûmert", **DİA XX**, s. 425.

¹⁹ İbnu'l-Esir , İmâduddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr eş-Şeybânî, **el-Kâmil fi't-Tarih X**, Beyrut 1402/1982, s. 569; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, **Vefâyâtu'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân V**, (tah. İhsân Abbâs), Beyrut 1397/1977, s. 45 vd.; İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman, **Tarihu İbn Haldûn VI**, (tah. H.Şehâde- S.Zekkâr), Beyrut 1421/2000, s. 301 vd.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

gelişmesinde büyük etkiye sahiptir.²⁰ Bazılarına göre İbn Tûmert'in Gazâlî'den ders alma konusu şüpheli olarak görülse de, yine de O'nun fikriyatının oluşmasında ve İslâmî konulardaki duyarlılığının gelişmesinde Gazâlî'nin etkisi açıktır. Kaldı ki, Gazâlî'den ders almasa bile Gazâlî'nin düşüncelerinden etkilenen diğer âlimlerden ders almak sureti ile dolaylı olarak Gazâlî'nin etkisinde kaldığını söylemek hiçte yanlış olmaz.²¹

İbn Tûmert'in Nizâmiyede ders aldığı ikinci şahsiyet "Şemsu'l-İslâm" unvanıyla da tanınan İlkiya el-Harrâsî'dir (ö.1110). İmâmu'l-Harameyn Cüveynî'nin öğrencilerinden ve Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrislerinden İlkiyâ el-Harrâsî'den²² usûl, kelam, hilaf ve fıkıh dersleri almıştır. Yine Cüveynî'nin öğrencilerinden olup "Fahru'l-İslâm" unvanıyla tanınan Nizâmiye müderrisi Ebû Bekir eş-Şâşî de (ö.1113) İbn Tûmert'e usûl ve fıkıh dersleri veren başka bir âlimdir.²³ Dikkat edilirse İbn Tûmert'in ders aldığı zikredilen üç büyük şahısta Cüveynî ekolünden yetişen, yani Eşarî kelâmının dönemindeki en büyük temsilcisinden²⁴ ders alan şahsiyetlerdir. Bunun etkileri daha sonra İbn Tûmert'in hayatına görülecektir. Çünkü doğuda Cüveynî ve Gazâlî'nin Eşarî kelâmında yarattığı popülariteyi, aynı oranda batıda yaratan kişi İbn Tûmert olacaktır.²⁵

²⁰ Gazâlî'den ders alıp almadığı bazı araştırmacılara göre şüphelidir. Gazâlî ile görüştüğünü ve ondan ders aldığını ileri sürenler, Gazâlî'nin kendi eseri "İhyâu Ulûmi'd-Dîn" adlı eserini Mağrib'e ulaşıp ulaşmadığını İbn Tûmert'e sorduğunu ve İbn Tûmert'in de Gazâlî'nin bu eserinin Mağrib'de yakıldığını haber verdiğini naklederler. Bunun üzerine Gazâlî de "Allah'ım benim kitabımı parçalayanların sen de devletlerini parçala, onlar benim kitabımı yakarak (yok ettikleri) gibi sen de onların devletlerini yok et" diye dua ettiğini ve İbn Tûmert'in de buna âmin dediğini, sonra da bunu kendisine siyasî bir amaç olarak belirlediğini naklederler. Aksi görüşte olanlar ise İbn Tûmert'in Bağdat'a gelmesinden önce, Gazâlî'nin Bağdat'ı 499 (1105-1106) yılında terk ederek Nisâbü Nizâmiyesi'nde ders vermeye başladığını dolayısıyla görüşmelerinin mümkün olmadığını naklederler. Bkz. Abdulmecid en-Neccâr, **el-Mehdî b. Tûmert**, Beyrut 1401/1983, s. 77; et-Tâhir elMamî, **el-Gazâlî ve Ulemâu'l-Mağrib**, Tunus 1990, s. 25; A. Aytakin, a.g.m., s. 425.

²¹ A. en-Neccâr, a.g.e., s. 79.

²² İbn Kadî Şuhbe, Takiyyüddîn Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkî, **Tabakâtu's-Şâfiyye I**, (tah. Abdulalim Han), Haydarabad 1979, s. 320; es-Subkî, Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvahhâb b. Ali b. Abdilkâfî, **Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ VII**, (tah. A.M.el-Hulv- M.M. et-Tennâhî), Mısır 1964-1976, s. 232.

²³ es-Subkî VI, s. 70 vd. ; İbn Hallikân V, s. 46 vd.; A. en-Neccâr, a.g.e., s. 83.

²⁴ İmâm Eşarî ve Bakilâmî'den sonra bu ekolün en büyük temsilcisi el-Cüveynî'dir. Bkz. W. Montgomery Watt, **İslâmî Tetkikler-İslâm Felsefesi ve Kelâm**, (trc. S. Ateş), Ankara 1968, s. 105.

²⁵ Montgomery Watt, **Fî Tarihi İsbanya'l-İslâmiyye**, (trc. M. Rıza el-Mısırî), Beyrut 1989, s. 116; M. Abdul Hayy, "Eş'arilik", (trc. Ahmet Ünal), **İslâm Düşüncesi Tarihi I**, İstanbul 1990, s. 276.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

İbn Tûmert, doğudaki on yıllık eğitim amaçlı seyahatini tamamlayıp, hac farizasını da ifa ettikten sonra memleketine döndü. Bu süre zarfında fikirleri olgunlaşmış ve belirli bir sisteme oturmuş idi. Memleketine döndükten sonra kendi ölçülerine göre yanlış ve İslâmî bulmadığı konular hususunda insanları eleştirmeye, onların davranışlarını sorgulamaya başladı. Bunun sonucunda, bahsedilen dönemde Mağrib’de hüküm sürmekte olan Murâbitlar iktidarı, İbn Tûmert’in gittikçe artan gücünden rahatsız olarak onu sürgüne gönderdi. Önce Fas, sonra da Marakeş’e sürüldü. Gittiği yerlerde Eşarî kelâmı üzerine ders verdi ve bölgenin âlimleriyle münazaralar yaparak aklî ilimlerdeki üstünlüğüyle kendini kabul ettirdi. Bu, şöhretinin ve taraftarlarının artmasıyla birlikte gücünün ziyadeleşmesini de beraberinde getirdi.

Mağrib bölgesindeki insanların Murâbitlardan duyduğu hoşnutsuzluktan da faydalanan İbn Tûmert, başlattığı isyan hareketiyle 517(1123/1124) Murâbitları yenilgiye uğratıp, “Allah’ın birliğini tebliğ eden insanlar” manasında “el-Muvahhidûn” devletini kurdu.²⁶ 524(1130)’da İbn Tûmert’in ölümünden sonra yerine sadık adamlarından Abdülmümin geçti. Abdülmümin, Murâbitların kalıntılarını da tam anlamıyla temizledikten sonra, sahil bölgelerini de zapt edip, Endülüs’te yeni yerler ele geçirdi. Yirmi yıl boyunca yeni kurulan devletin nizam ve teşkilâtını oluşturarak, İbn Tûmert’in öğretilerini hayata geçirdi.²⁷

İbn Tûmert, bir ıslahatçı olarak ortaya çıktığında bulunduğu coğrafyadaki insanların dinî anlayışlarında İbn Tûmert’e göre birtakım yanlışlıklar yaşanmaktaydı. Öncelikle Mağrib’de Mâlikî ulehasının tesiriyle dinin ana kaynağı olan Kur’an ve hadîs yerine mezhep görüşlerini belirten eserler ön plana çıkmıştı. Gazâlî, “İhyâ” adlı eserinde bu durumu tenkit ederek onların dinin esasına dönmeleri gereğine işaret etmişti. Fakat onlar bu hususları zındıklık ve küfür olarak kabul etmiş, Murâbit yöneticileri de Gazâlî’nin kitaplarının ülkeye sokulmasını yasaklamıştı.²⁸ Bahsedilen hususlara şahit olan ve daha sonra Gazâlî tesiriyle yetişerek tahsilini tamamlayıp ülkesine dönen İbn Tûmert, bu konularda gördüğü yanlışları düzeltmeye koyuldu. Öncelikle Eşarî kelâmı üzere ders vererek kendi inandığı

²⁶ Roger le Tourneau, “Onaltıncı Yüzyıla Kadar Kuzey Afrika”, (trc. H. Yılmaz), **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti III**, İstanbul 1989, s. 112 vd.; Şinâsi Altundağ, “Murâbitlar”, **İA VIII**, s. 583.

²⁷ Şinâsi Altundağ, “Muvahhidler”, **İA VIII**, s. 766.

²⁸ El-Mamûrî, a.g.e., s. 15; Ş. Altundağ, a.g.m., s. 765.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

doğruları öğretmeye gayret etti.²⁹ Gördüğü yanlışlıkları, devlet ileri gelenlerinin yaptığı hareketler olsa da, tenkit etmekten geri kalmadı. Bu işi yaparken önceliği “tevhîd” konusuna vererek bu hususu öne çıkardı. Mutâbıtlar dönemi ulemasının tevhîd konusunda, Kur’an’ın ayetlerinin zâhirî manalarına itibar ederek “yedullah” gibi müteşâbih ayetler konusunda, bizim Allah’ın kelamını tevil etmemiz doğru değildir, diyerek zâhirî manaları kabul etmeleri, İbn Tûmert tarafından “mücessime” (Allah’ı cisim olarak algılama) şeklinde yorumlanmış ve onların görüşlerine karşı çıkılmıştır.³⁰ İbn Tûmert’e göre “tevhîd” dinin esası olup, aynı zamanda Allah’ı sıfatları konusunda benzerlerinden tenzih etmenin yanında, zamandan ve mekândan da tenzih etmektir. ³¹

İbn Tûmert bu görüşüyle, Allah’ın cisim olarak kavranmasını küfür kabul ederek hocası Gazâlî gibi düşündüğünü göstermekle kalmamış,³² aynı zamanda Gazâlî gibi görüşlerini sadece ulema çevresine anlatmakla yetinmeyip, bunu geniş halk tabakalarına da yaymıştır. İbn Tûmert, “tevhîd”i esas alan hareketiyle Berberî İslâm telakkisinden putperestlik kalıntılarını ve dinin tasvip etmediği pek çok âdeti ortadan kaldırmak istemiştir. Murâbitların kâfir olduğunu ilan ile halkı onlara karşı “cihad”a çağırırken de hareketini bu görüş üzerine temellendirmiştir.³³

İbn Tûmert hareketinin dayandığı ikinci temel esas “mehdî” inancı ve “imâmet” görüşüdür. İbn Tûmert, ilim tahsilinden sonra doğudan dönüp, kendi görüşlerini halkın arasında yaymaya başladığında dönemin yöneticileri tarafından hüsnü kabul görmediği gibi, ayrıca tehlikeli de görülerek sürgüne gönderilmişti. Bu muhalefeti sonucunda, Murâbitlardan hoşlanmayan pek çok grubun tabii olarak lideri konumuna gelen İbn Tûmert, bu gruplar üzerindeki etkisini artırmak ve düşündüğü isyan hareketinin dayanacağı meşruiyet hususunu daha da pekiştirmek için yeni bir düşünce

²⁹ Eşarî düşüncesi daha önceden Mağrib bölgesine İmâm Bakillânî’nin öğrencileri tarafından getirilmiş olsa da, gerçek anlamda yaygınlaşması İbn Tûmert tarafından gerçekleştirilmiştir. Bkz. A.Neccâr, a.g.e., s. 435, 441.

³⁰ Abdulvâhid el-Merâkeşî, **Vesâiku’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn**, (tah. Hüseyin Munis), Kâhire 1997, s. 73; A.en-Necâr, a.g.e., s. 203.

³¹ A.en-Necâr, a.g.e., s. 202,205.

³² R. Le Torneau, a.g.e., s. 112; Gazâlî’nin Allah’ın sıfatları konusundaki görüşleri için bkz. İmâm Gazâlî, **el-İktsâd fi’l-İtikâd**, Kâhire 1966, S. 34 vd.

³³ A. el-Merâkeşî, a.g.e., s. 81; Ş.Altundağ, a.g.m., s. 765; A. Aytekin, a.g.m., s. 426.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

geliştirerek kendisini Hz.Ali'ye bağlayan bir şecere uydurup, beklenen “mehdî” olduğunu ilan etti (1015).³⁴

İbn Tûmert'in düşüncesine göre, Murâbitlar zulüm yaparak ve bâtil inançları yaşatarak yeryüzünde fesat çıkarmışlardır. Onların zulmünü ortadan kaldırmak ve adaleti tesis etmek gereklidir. Bu ise Hz. Peygamber'in geleceğini müjdelediği “mehdî”nin işi olup, o şahsın da “zamanın teki ve doğru sözlü” kişisi olarak kendisi olduğudur. Bu maksatla yazmış olduğu “Kitâbu'l-Kavâid” ve “Kitâbu'l-İmâme” adlı risâlelerinde konunun izahını yapıp, mehdînin lüzumunu anlatmıştır. O'na göre; mehdîye uymak, emrine tâbi olmak, ona iman edip tasdik etmek, hükmüne rıza göstermek, verdiği kararlara uymak, gerektiğinde onun ilmine başvurmak herkesin üzerine vâciptir (gereklidir).³⁵ İbn Tûmert'in mehdîliğini ilandan sonra öğrencisi Abdülmümin ve yanındaki dokuz kişi ona biat ederek mehdîliğini kabul ile ona “el-Mehdiyyü'l-Malûm, el-İmâmu'l-Masûm, Kâimu'z-Zamân” gibi unvanlarla hitap etmeye başlayarak, İbn Tûmert'in Berberî kabileler üzerindeki hâkimiyetini daha da artmış oldular.

İbn Tûmert'de ki “imâmet” görüşü de, “mehdî” görüşüyle alakalı bir husus olup, “tevhîd” görüşünden sonra en fazla üzerinde durduğu husustur. O'na göre “imâma inanmak ve ona uymak dinî bir gerekliliktir.”³⁶ İbn Tûmert bu görüşüyle tamamen Şîî inancındaki imâmet görüşüne paralel bir görüş kabul ederek imâmeti dinin tâlî meselesi olarak değil, aslî meselesi olarak görür. Şîîlerin görüşüne benzer görüş ileri sürerken, almış olduğu Sünnî eğitim gereği olsa gerek, Şîîler gibi ilk üç halifeyi gayri meşru kabul etmez, aksine onların meşruiyetini onaylayarak Şîîlerden ayırılır. Fakat Hulefâ-i Râşidîn'den sonraki halîfeliğin, yine Şîîler tarafından beklenen “Mehdî Muntazar”ın³⁷ hakkı olduğunu söylemekten de geri durmaz.³⁸

İbn Tûmert, mehdî ve imâmete iman meselesini dinî bir gereklilik olarak kabul ederek, bunu kabul etmeyenlerin kâfir olduklarını söyleyip, onlarla savaşılması gereğini taraftarlarına kabul ettirdi. Böylece bir yandan Berberî kabileler üzerindeki otoritesini artırmış, diğer yandan Murâbitlar ile savaşmak için lüzumlu olan

³⁴ Ş. Altundağ, a.g.m., s. 765; A.Aytekin, a.g.m., s. 425; M. Watt, Fî Tarihi..., s. 116.

³⁵ A. en-Neccâr, a.g.e., s. 243-247.

³⁶ A. en-Neccâr, a.g.e., s. 235.

³⁷ “Mehdi Muntazar” için bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, **Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri**, İstanbul 1980, s. 112.

³⁸ A. en-Neccâr, a.g.e., s. 238.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

gerekçeleri yaratmış oldu. Oysa İbn Tûmert'in yetişmiş olduğu Nizâmiye Medresesi tamamen bu Şîî düşüncenin karşısında bir görev üstlenmişti. Burada hocalık yapan İmâm Cüveynî ve İmâm Gazâlî, Şîîlerdeki imâmet görüşünün yanlışlığını ortaya koyan ve Sünnî görüşü ön plana çıkaran eserler yazarak konuyu izah etmişlerdi.³⁹ Öyle görülüyor ki İbn Tûmert, hareketinin temelini oluşturan “tevhîd” konusunu tamamen Sünnî görüş doğrultusunda şekillendirip, öğrenim gördüğü Eşârî ekolüne uygun davranırken; diğer bir esas olan “imâmet” ve ona bağlı “mehdî”lik hususunda aynı tavrı göstermemektedir. Bunun temel sebebi de mücadele etmek gereği duyduğu Murâbitlara karşı savaşırken Berberî kabilelerin desteğini sağlama ihtiyacını duymasıdır. Bu yüzden Şîîlerin inancına benzer bir görüş ileri sürmüş ve bununla da bölgedeki kabileler üzerinde hâkimiyet tesis etmiştir.

İbn Tûmert, idarî yapılanmasını baştaki İmâm'ın liderliğinde oluşan onlar, elliler ve yetmişler meclisi ile oluştururken, ulemâya da devlet yönetiminde yer vererek onların bilgilerinden faydalanmayı ihmal etmemiştir.⁴⁰ İbn Tûmert'in kendisi de ilmiye sınıfından geldiği için ulemâya böyle bir rol vermiştir denilebilir. Oysa bu, kendi konumundan kaynaklanan bir uygulama olmaktan ziyade, hocası Gazâlî'nin siyaset teorisindeki ulemanın rolüne benzer bir hususun İbn Tûmert'in yönetim şeklinde de ortaya çıkmasıdır. Bilindiği gibi Gazâlî, geleneksel “halife” teorisinin yanında “sultan”dan da bahsederek her iki kurumun varlığını kabul etmiş,⁴¹ bu düşüncesiyle zamanın siyasi şartlarını geleneksel Sünnî düşüncenin de kabul edebileceği bir üslupla açıklamıştı.⁴² Gazâlî'nin siyaset teorisinde halife ve sultanın yanında ulemânın da idarede yer aldığı ve görüşleriyle yönetime ışık tuttuğu görülür.⁴³ Gazâlî, bu noktada sultanların devlet işlerinde âlimlere ve tecrübe sahibi kişilere önem vermesi gereği üzerinde sıkça durur.⁴⁴ Benzer bir husus, ondan etkilenen İbn Tûmert tarafından ulemâya yönetimde yer verilerek Mağrib'de uygulamaya sokulmasıdır. Belki de bu, İbn Tûmert'in

³⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Ocak, **Selçukluların Dinî Siyaseti**, İstanbul 2002, s. 314 vd.

⁴⁰ Ş.Altundağ, a.g.m., s. 771.

⁴¹ İmâm Gazâlî, el-İktisâd..., s. 114; A.K.Lambton, “el-Fikru's-Siyâsî İnde'l-Müslimîn”, (trc. H. Mu'nis-İ.S. el-Ahmed), **Turâsu'l-İslâm III**, (1399/1978), s. 54.

⁴² Leonard Binder, “Gazâlî”, (trc. Y.Z.Cömert), **İslâm Düşünce Tarihi II**, İstanbul 1990, s. 413.

⁴³ Mehmet Taplamacıoğlu, “Bazı İslâm Bilginlerinin Toplum Görüşleri”, **A.Ü.İ.F.D. XII**, (1964), s. 90.

⁴⁴ İ.A.Çubukçu, “Gazzalî ve Siyaset”, **A.Ü.İ.F.D. IX**, (Ankara 1961), a.g.m., s. 129.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Nizâmiye'den aldığı ve Eşarî düşüncesinden sonra değiştirmeksizin takip ettiği ikinci husus olarak kabul edilebilir.

İbn Tûmert'in halefleri bu devletin sınırlarını genişletmekle kalmamış, daha sonra Endülüs'e de hâkim olmuşlardır. Hâkim oldukları yerlerde ilim erbabına ve fikir hürriyetine önem veren Muvahhîdûn yöneticileri ülkede ilmin ve sanatın gelişmesine hizmet etmişlerdir. Bahsedilen bu dönem, tam da Avrupa'nın İslâm kültür değerlerine gözünü çevirdiği ve onları kendi medeniyetine kazandırmaya başladığı döneme denk gelmektedir. Bu açıdan Batı kültürünün gelişip kökleşmesinde de büyük etkisi olmuştur. Bu hanedan döneminde İbn Tufeyl ve İbn Rüşd gibi filozoflar yetişmiş, ülkede bilimsel araştırma imkânı sağlanmıştır.⁴⁵

Mağrib'den gelerek Nizâmiye Medresesi'nde eğitim gören şahısların en meşhuru, devlet kuran ve burada yeni bir sistem oluşturan, aynı zamanda düşünceleri ile farklılık arz eden İbn Tûmert olduğu için üzerinde fazlaca durmak gerekmektedir. Hiç şüphesiz ki, İbn Tûmert dışında da bölgeden gelerek Nizâmiye'de eğitim gören şahıslar mevcut olup, bunlardan Ebu'l-Hasan el-Kayravânî ve Muhammed et-Temîmî gibi isimler örnek olması bakımından zikredilecektir.

Ebu'l-Hasan el-Kayravânî, Ali b. Faddâl b. Ali b. Ğâlib el-Kayravânî (ö. 479/1086): Memleketinde ve değişik yerlerde ilim tahsil ettikten sonra Horasan'a gelerek ulemaya değer veren vezir Nizâmülmülk'ün sohbetlerine katıldı, onunla dost oldu. Nisâbü'r'da iken Nizâmiye'nin ünlü müderrisi ve İmâm Gazâlî'nin de hocası olan İmâmü'l-Harameyn Cüveynî ile görüşerek fikir alışverişinde bulundu. Lügat, nahiv, siyer ve edebiyatta devrinin önde gelenlerinden olan bu âlim uzun yıllar Bağdat'ta ders verdi. Yirmi ciltlik "Burhânu'l-Amîdî fi't-Tefsîr" ve otuz ciltlik "el-İksîr fî Ulûmi't-Tefsîr" adlı eserlerinden başka daha pek çok eseri mevcuttur.⁴⁶

Muhammed et-Temîmî, Muahammed b. Atîk b. Muhammed et-Temîmî el-Kayravânî (ö. 512/1118): Aslen Kayravânlıdır. Memleketinde İmâm Bakilânî'nin arkadaşlarından Ebû Abdullah el-Ezdî'den ilim tahsil ettikten sonra, şöhretini duyduğu meşhur hocalardan ilim tahsil etmek maksadıyla seyahate çıktı. Bu maksatla önce Mısır, sonra Şam'a oradan da Bağdat'a gelerek Nizâmiye Medresesi'nde derslere katıldı. Burada kelâm dersleri alarak kendisini

⁴⁵ Claude Cahen, **İslâmiyet**, (trc. E.N.Erendor), İstanbul 1990, 251; Ş.Altundağ, a.g.m., s. 772.

⁴⁶ Zehebî, **Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm (471-480)**, (tah.Ömer Abdusselâm et-Tedmürî), Beyrut 1415/1994, s. 270 vd.; Zehebî, el-İber II, s. 341.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

yetiştirdi. Bir ara Şam'a gittiyse de tekrar Bağdat'a gelerek burada Kur'an ve hadîs dersleri verdi. Kelâmî fikirleri yüzünden Hanbelî mezhebi mensuplarıyla arasında tatsız olaylar yaşandı.⁴⁷ Zeki bir insan olup, Sîbeveyh'in kitabını ezberlemişti. Kelâmdaki yeteneği kadar Şiir sanatında da maharetli olup, Ebu'l-Alâ el-Maarrî'nin şiirlerine nazireler yazmıştı.⁴⁸

Bahsedilen âlimlerin sayısını daha başka örnekler vererek çoğaltmak mümkündür. Burada gösterilmeye çalışılan husus, Mağrib bölgesi âlimleri ile Selçuklu ilim muhiti arasında bir irtibatın olduğu, özellikle de Selçuklu ilim çevresinin bahsedilen bölgeyi etkilemesidir.

B-Endülüs Üzerindeki Tesirleri

Emevîler döneminde 711 yılında Târik b. Ziyâd tarafından feth edilen Endülüs, kısa sürede İslâm kültür ve sanatının yeşerdiği bir bölge haline gelmiştir. Daha sonra Endülüs Emevîleri (756-1031), Murâbitlar (1090-1147), Muvahhidiler (Muvahhidûn) (1147-1229) ve Benî Ahmer Emirliği (1238-1492) tarafından yönetilen Endülüs, bu coğrafyada İslâm medeniyetinin parlak örneklerini sergilemenin yanında, İslâm kültür ve medeniyetinin Avrupa'ya geçiş yollarından da biri olmuştur.⁴⁹ Özellikle Murâbitlar ve Muvahhidûn dönemleri, Selçukluların doğuda büyük bir siyasî ve kültürel üstünlük sağladıkları döneme denk gelmekle kalmayıp, ilmî etkilenmelerin de yoğun bir şekilde yaşandığı dönem olma özelliğine haizdir. Bu dönemde pek çok İslâm âliminin doğuya gelerek Selçuklu fikir ikliminden istifade ettikleri kaynaklardan tespit edilebilmektedir. Sicilya ve Endülüs İslâm düşüncesi ve ilminin Batı'ya geçişinde önemli rol oynamıştı.⁵⁰ Bu anlamda Endülüs, Selçuklu ilim, kültür ve sanatının Avrupa'ya geçiş yollarından biri olmanın yanında, günümüz Batı medeniyetinin temellerinin atılmasında da önemli bir paya sahip olacaktır. Endülüs'ten gelerek Selçuklu medreselerinde ilim tahsil eden, sonra

⁴⁷ Hanbelîler, kendi mezhep anlayışlarından kaynaklanan yorumlardan dolayı taassup ve şiddete meyilli durumdaydılar. Bidatlere karşı son derece yasakçı bir tavırla yaklaşan ve bunu ifrat noktasına vardırان Hanbelîler, diğer Sünnî mezheplerde olmayan bir taassup ve hoşgörüsüzlüğe yönelmişlerdir. "Emri bi'l-Marûf ve Nehyi ani'l-Münker" adına insanlara baskı yapmışlar, onlara karşı kuvvet kullanmaktan çekinmemişlerdir Bu yüzden diğer mezhep mensuplarıyla aralarında çekişmeler yaşanmıştır. Bkz. M.Ebû Zehra, *Tarihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye II*, Kâhire 1989, s. 542; Abdülmünim el-Hafnî, *Mevsuatu'l-Fırak ve'l-Cemâât ve'l-Mezâhibu'l-İslâmiyye*, Kâhire 1413/1993, s. 195.

⁴⁸ Zehebî, *Tarih* (510-520), s. 341 vd. ; İbn Tağriberdî, *Ebu'l-Mehâsin Cemâleddîn Yusuf, en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhira V*, (tah. M.H. Şemseddîn), Beyrut 1413/1992, s. 212.

⁴⁹ Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA XI*, s. 211 vd.

⁵⁰ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi*, Ankara, ts., s. 307.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

da memleketlerine dönerek ilim hayatına katkıda bulunan şahıslardan bahsedebiliriz. Bunların belli başlıları Ebu'l-Velîd el-Bâcî, Ebû Ali es-Sadeî es-Serakustî vb. âlimlerdir.

Ebu'l-Velîd el-Bâcî, Süleyman b. Halef b. Sad b. Eyyûb b. Vâris el-Bâcî (ö.474/1081): Kurtuba halkından olan bu âlim, ülkesinde ilim tahsil ettikten sonra Mısır, Mekke ve Kûfe ulemâsından hadîs dinledi. Sonra Bağdat'a gelerek burada dönemin büyük âlimi Ebû Tayyîb et-Taberî ve Nizâmiye'nin şöhretli müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî'den fıkıh ve hilâf ilimlerini tahsil etti. Musul'a geçerek burada Ebû Cafer es-Semânî'den usul ve kelâm dersleri aldı. On üç sene süren ilim yolculuğundan sonra 1047'de memleketine dönerek kadılık görevinin yanında, öğrenci yetiştirdi ve pek çok eser telif etti. Kimsenin kendisiyle münazaraya yanaşmadığı Zâhirî mezhebinin kurucusu ünlü İbn Hazm'la münazaralarda bulundu ve ona üstünlük sağladı. İlmî faaliyetler yanında Endülüs hükümdarlarıyla da iyi münasebetler kurarak, gerektiğinde, zuhur eden anlaşmazlıkların çözümünde hakem rolü oynayıp, birlik sağlamalarını temin etti. Eserleri arasında "Muvatta"nın eşi benzeri olmayan yirmi ciltlik şerhi "el-Meânî", el-Muntekâ, el-İmâ (beş cilt), el-İşâre, el-Cerh ve't-Ta'dîl, Fıraku'l-Fukehâ ve Tefsîru'l-Kur'an olup, bunların dışında da pek çok eseri mevcuttur.⁵¹

Ebû Ali es-Sadeî es-Serakustî, el-Hasan b. Muhammed b. Fîrre el-Endelüsî (ö.514/1120): Memleketinde Ebu'l-Velîd el-Bâcî'den ilim tahsil ettikten sonra Belensiye'ye gelerek buradaki âlimlerden ders aldı. Hac yapmak maksadıyla giderken Mısır'a uğradığında hadîs dersleri vermek istemiş, fakat Fâtımî halîfesi Mustansır ona engel olmuştu. Hac görevinden sonra Irak'a geçerek dönemin âlimlerinden hadîs dinlemiş, Nizâmiye müderrislerinden Ebû Bekir eş-Şâşî'den fıkıh tahsil etmişti. Sonra memleketine dönerek Mürsiye'ye yerleşip, burada ders vermeye başladı. Cerh ve ta'dîl konusunda çok büyük yetenek sahibi idi. Ülkenin her tarafından insanlar gelerek ondan ilim tahsil ettiler. Hıfzı güçlü, hattı güzel ve son derece mütevazı bir şahsiyetti. Bir ara Mürsiye kadılığı da yapmış, sonra bu görevinden ayrılmış ve öğrenci yetiştirmekle meşgul olmuştur. Kadı İyâz'ın nakline göre toplam altmış hocadan ders alarak ilmini geliştiren bu âlim, Endülüs'te pek çok ilim adamı yetiştirmiş ve bölgenin ilmî bakımdan gelişmesine katkıda bulunmuştur.⁵²

⁵¹ Zehebî, Tarih (471-480), s. 113-122; Zehebî, el-İber II, s. 232; İbnu'l-Verdî I, s. 529; Ahmet Özel, "Bâcî", **DİA IV**, s. 414.

⁵² Zehebî, Tarih (511-520), s. 367-369; Zehebî, Şemseddîn Ebû Abdullah, **Tezkiretü'l-Huffâz IV**, Beyrut, ts., s. 1253 vd.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Et-Turtûşî, Ebû Bekir Muhammed b. Velîd b. Muhammed el-Kuraşî el-Fihri el-Endelüsî (ö.520/1126): Memlektinde ferâiz ve hesap okudu, dönemin büyük âlimi Ebu'l-Velîd el-Bâcî'den hilâf ve hadîs dersleri aldı. Sonra doğuya seyahat ederek devrin âlimlerinden ilim aldı, bu arada Nizâmiye müderrisi Ebû Bekir eş-Şâşî'den Şâfiî fikhî tahsil etti. Sonra Mısır'a giderek burada ders ve telifat ile uğraştı. Sirâcu'l-Hüdâ, Birru'l-Vâlideyn ve Kitâbu'l-Fiten gibi eserleri vardır. Özellikle siyaset bilimi konusunda kaleme aldığı "Sirâcu'l-Mülûk" adlı eseri meşhurdur.⁵³

Ebu'l-Haccâc el-Mayurkî el-Endelüsî, Yusuf b. Abdulazîz b. Ali b. Abdurrahmân (ö.523/1128): Endülüs'ün doğusunda bulunan Mayurka adası halkındandır. Memleketinde ilim tahsilinden sonra doğuya seyahat ederek Bağdat'a geldi. Burada Nizâmiye müderrislerinden İlkiya el-Harrâsî'den fıkıh, usûl ve fûrû ilimleri tahsil etti. Bağdat'ın hadis âlimlerinden Ebû Zer'den "Buhârî"yi, Ebû Abdulah et-Taberî'den "Müslim"i okudu. Bu âlimin "Ta'likat" adlı bir de eseri vardır.⁵⁴

İbnu'l-Arabî el-İşbilî el-Endelüsî, Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed (ö. 543/1148): İşbiliye'de dünyaya gelmiştir. Memleketinde tahsil gördükten sonra babasıyla birlikte doğuya seyahatte bulunarak Mısır, Şam ve Bağdat ulemasından ilim tahsil etti. Bağdat'ta iken Gazâlî, Ebû Bekir eş-Şâşî ve Ebû Zekeriya et-Tebrizî gibi önde gelen Nizâmiye müderrislerinden ders almak suretiyle ilmini geliştirdi. Daha sonra memleketine dönerek İşbiliye kadılığı görevinde bulundu. Bu görevinden alındıktan sonra kendini tamamen eser telifine vererek hadîs, fıkıh, usûl, edebiyat, tarih ve Kur'an ilimleri gibi değişik sahalarda eser telif etti.⁵⁵

Yukarıda söz konusu edilen âlimler doğu İslam topraklarında ilimlerini ikmal ettikten sonra Endülüs'e dönerek kadılık veya müderrislik gibi faaliyetlerine orada devam eden şahsiyetlerdir. Bunların dışında ülkesine dönmeyerek bu yörede kalıp ilmî çalışmalarını doğuda sürdüren Ebû Abdullah el-Mürsî gibi âlimler de mevcuttur.

Ebû Abdullah el-Mürsî, Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Fadl es-Sülemî el Mürsî (ö. 655/1257):

⁵³ Zehebî, el-İber II, s. 414; İbn Hallikân IV, s. 262 vd.

⁵⁴ Yâkût el-Hamevî, Mucemu'l-Buldân V, s. 285; Zehebî, el-İber II, s. 418 vd.

⁵⁵ Zehebî, Tazkire IV, s. 1294 vd.; Zehebî, İber II, s. 468; el-Yâfiî, Ebû Muhammed Abdullah b. Esad, *Mirâtu'l-Cinân ve İbretu'l-Yekzân III*, Kâhire 1993, s. 279 vd.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Nispetinden de anlaşılacağı üzere Endülüs'ün Mürsiye şehrinde dir. Mısır ve Hicaz yoluyla Bağdat'a gelerek burada Nizâmiye Medresesi'nde hadîs ve fıkıh tahsil etti. Sonra Horasan, Nisabur, Merv ve Herat'da hadîs dinledi, Şam âlimleriyle ilmî musâhabelerde bulundu. İkinci defa hac yaptıktan sonra Bağdat'a gelerek Nizâmiye Medresesi'nde kalıp burada Beyhakî'nin "Süneni"ni ve el-Hattâbî'nin "Garîbu'l-Hadîs" adlı eserini nakletti. Mısır'a gitti, oradan Şam'a giderken Remle yakınlarında vefat etti. Kur'an, hadîs, fıkıh, hilâf, usul, nahiv, lügat, nazım ve nesirde söz sahibi bir âlim olup, bir de tefsîri vardır.⁵⁶

Ebu'l-Hasan el-Balensî el-Endelüsî, Sad el-Hayr b. Muhammed b. Sehl el-Ensârî (ö. 541/1146): Endülüs'ün doğusunda bulunan Belensiye halkından olan bu âlim doğuya sefer yaparak Irak, Hemedan ve İsfahan bölgelerini gezdi. Ticaret maksadıyla Çin'e kadar gitti. Bağdat'ta ikamet etmiş ve Nizâmiye müderrisi Ebû Zekeriyye et-Tebrizî'den edebiyat dersleri almıştır. İbnu'l-Cevzî ve dönemin bazı âlimleri ondan hadîs nakletmişlerdir. Vefat edince Bağdat'ta defnedildi.⁵⁷

Endülüs'ten doğuya gelerek burada ilim tahsil edenler yanında, Endülüs'te ilim tahsilini tamamladıktan sonra doğuya gelerek yerleşen şahısların varlığı da bir gerçektir. Bu âlimlerin doğuya gelmelerinin bir başka sebebi de, doğudaki ilim muhitinin parlaklığı yanı sıra kendi ülkelerinde özellikle de yöneticilerden gelen baskılardan kurtulma düşüncesidir. Dolayısıyla bu âlimler sadece Nizâmiyelerden istifade etmek için gelmemiş, aynı zamanda Endülüs ilim ve düşüncesinin de doğuya taşınmasını sağlamıştır. Bunların belli başlıcalarından birisi Ebû Abdullah el-Humeydî el-Endelüsî olup, doğuda ilme hizmet edenlerdendir.

Ebû Abdullah el-Humeydî el-Endelüsî, Muhammed b. Ebî Nasr Futûh b. Abdillâh b. Futûh b. Humeyd (488/1095): Endülüs'te ilim tahsil ettikten sonra Bağdat'a gelerek yerleşti. İbn Hazm'ın eserlerini doğuya taşıyan şahıslardan biri olup, onun fikirlerinin bu bölgede tanınmasına hizmet etti. Zahirî mezhebi konusunda geniş malumatı vardı. Bağdat'ta hadîs dinledi, kendisi de hadîs nakletti. İlim

⁵⁶ el-Makrızî, Takiyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed, **Kitâbu'l-Mukaffa'l-Kebîr VI**, (tah. Muhammed el-Ya'lavî), Beyrut 1411/1991, s. 121 vd. ; Zehebî, Tarih (651-660), s. 211-214.

⁵⁷ İbn Kesîr XII, s. 239; İbnu'd-Dimyâtî, Ahmed b. Aybek b. Abdillâh el-Hüseynî, **el-Müstefâdu min Zeyli Tarihi Bağdâd XIX**, (tah. K. Ebû Ferah), Beyrut, ts., s. 30-31; Zehebî, Gazâlî'den fıkıh tahsil etmiştir, demektedir. Bkz. Zehebî, el-İber II, s. 460.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

ve iffet sahi olan bu âlimin “Tarihu'l-Endelüs” adlı bir de eseri mevcuttur.⁵⁸

Ebû Muhammed es-Serakustî, Abdullah b. Yahya b. Muhammed b. Behlül el-Endelüsî (510/1116): Memleketinde ilim tahsil ettikten sonra 555/1160 yıllarında Bağdat'a gelerek bir müddet Nizâmiye Medresesi'nde kalmıştır. Bu sürede, muhtemelen Nizâmiye âlimleri ile musâhabelerde bulunarak kendi düşüncelerinden onları faydalandırıldığı gibi, onların fikirlerinden de kendisi faydalanmıştır. Bunun sonucu olsa gerek ki, memleketine dönmeyip doğuda kalmış, sonra Horasan üzerinden Merv'e geçmiş ve orada vefat edinceye kadar ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür.⁵⁹

Ebu'l-Fadl el-Celyânî el-Endelüsî, Abdulmünim b. Ömer b. Abdullah b. Ahmed el-Ğassânî (ö. 602/1205): Gırnata'nın beldelerinden Celyân'da dünyaya gelen bu âlim, memleketinde ilim tahsilinden sonra Şam'a gelmiş, daha sonra hac dönüşü Bağdat'a geçerek Nizâmiye Medresesi'nde bir süre ikamet etmişti. Muhtemelen buradaki âlimlerle görüşmüş ve fikir alışverişinde bulunmuştur. Tıp ve riyâziyat konularında yetenekli olan bu âlim, Bağdat'da kaldığı sürede özellikle ilâhiyat ve hikmet konularında çok güzel şiirler de söylemişti.⁶⁰

Mağrib ve Endülüs'ten gelerek Nizâmiye Medreseleri'nde okuyan veya ders veren, bir başka deyişle herhangi bir şekilde Nizâmiyelerden istifade eden erbabı ilmin bu bilgilerini kendi ülkelerinin istifadesine sunmak konusunda büyük gayret sarf ettikleri görülmektedir. Bu noktada Nizâmiye düşünce ortamında gelişip Mağrib ve Endülüs'e yayılan bilgi, ananât ya da zihniyetin bu çevrelerde de yeni ufuklar açtığı, dönemin ilmî seviyesinin gelişmesinde önemli yere sahip olduğu söylenebilir. Böylelikle meydana çıkan zemin, yeni tartışma konuları ile pek çok konuda felsefi açılımlara da imkân bahşetmiştir.⁶¹ Bu bağlamda dikkati çeken en önemli hususlardan birisi, Mağrib ve Endülüs'ten gelen ilim erbabının belirli bir ölçüde de olsa Nizâmiye Medreseleri'nin yarattığı düşünce alanının genişlemesinde, ayrıca o döneme kadar sıkı bir şekilde tatbik edilen bazı kaide ve kuralların esnemesinde etkilerinin

⁵⁸ İbn Tağriberdî V, s. 155; Zehebî, Tarih (481-190), s. 280 vd.

⁵⁹ İbnu's-Salâh, Takiyuddîn Ebû Amr Osman b. Abdurrahmân eş-Şehrezûrî, **Tabakâtu'l-Fukahâi's-Şâfiyye I**, (tah. Muhyiddîn Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, s. 519.

⁶⁰ İbnu'n-Naccâr, Muhibbuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud b. el-Hasan **Zeylu Tarihi Bağdâd I**, (XVI) (tah. K. Ebû Ferah), Beyrut, ts., s. 172 vd.

⁶¹ M. Asad Talas, **Nizamiye Medresesi**, (trc. Sadık Cihan), Samsun 1999, s. 118.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

olduğu da muhakkaktır. Bu etkilenmenin sonucu olarak Nizâmiye Medreseleri'nde diğer mezhep mensuplarının da eğitim almaya başladığı görülecektir.

Nizâmiye Medreseleri kurulurken dönemin anlayışı gereği Şafî-Eşarî mezhebi üzere eğitim vermek üzere tasarlanmıştı. Nizâmiye Medresesi'nin vakfiyesinde belirtilen bu şart sebebiyle medresede görev alacak hoca ve öğrencilerin Şafî-Eşarî olmaları mecburiyeti getirilmiş, bu şartı taşımayanlar herhangi bir şekilde medresede öğrenci veya hoca olarak yer alamamışlardı. Fakat Nizâmiyelerdeki ilmî seviyenin yüksekliği yanında, öğrencilere tanınan maddî imkânlar ve hocalarına ödenen yüksek maaş bir câzibe unsuru oluşturmuştu. Dolayısıyla medresenin vakfiyesindeki Şafî mezhebinden olma şartından dolayı diğer mezheplerdeki pek çok âlim mezheplerini değiştirerek Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yapma hakkı kazanmıştı.⁶² Ancak Mağrib ve Endülüs'ten gelen erbab-ı ilim bölgedeki yaygın mezhep olmasından dolayı Mâlikî mezhebine mensup şahsiyetlerdi; yani Nizâmiye vakfiyesinin şartlarını taşımamaktaydılar. Buna rağmen Nizâmiyelerde ders görebildiklerine göre, demek ki ilerleyen zamanlarda Şafî-Eşarî olma şartında bir esnekliğe gidilerek diğer mezhep mensuplarının da bu kurumdan eğitim almaları imkânı sağlanmıştır.

Nizâmiyeler, yukarıda izahına çalışıldığı şekliyle Endülüs'ü etkilerken bir başka etkileme şekli de Nizâmiye müderrisleriyle görüşmediği halde onların yazmış oldukları eserleri okuyarak etkilenme şeklindedir. Endülüs'te yetişen ve İslâm dünyasının ünlü filozoflarından biri olan İbn Rüşd bu etkilenmede en çok pay sahibi olan kişidir. Bu etkide Nizâmiye müderrisi Gazâlî ön plana çıkmaktadır.

Gazâlî (ö.505/1111), filozofların görüşlerini reddetmek için "Tehâfütü'l-Felâsife-Felsefecilerin Tutarsızlığı" adlı eserini yazmıştı. Endülüslü âlim İbn Rüşd (ö.595/1198), Gazâlî'nin bu eserine reddiye olarak "Tehâfütü Tehâfütü'l-Felâsife- Tutarsızlığın Tutarsızlığı" adlı eserini yazarak karşı cevap vermişti.⁶³ Gazâlî'ye cevap vermek maksadıyla yazılan bu eser, Batı dünyasınca da çok okunmuş ve değişik şahıslar tarafından Latince ve İbranice gibi dillere çevrilmiştir. Özellikle Augustino Nifus tarafından 1495'de yapılan şerhiyle birlikte

⁶² Bkz. Ahmet Ocak, **Nizâmiye Medresleri**, Malatya 1993, s. 96 vd. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mezheplerini değiştirerek Nizâmiyede müderrislik yapan âlimlere örnek olarak Hanbelî mezhebinden Şafî mezhebine geçen âlimler Ebû Bekir el-Bağdâdî (ö. 639/1241) ve el-Vecih b. ed-Dehhân (ö. 612/1215) gibi âlimler gösterilebilir. Bkz. es-Subkî VIII, s. 108; İbn Hallikân IV, s. 153:

⁶³ El-Mamûrî, a.g.e., s. 77.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

1497-1576 yılları arasında on ikiden fazla baskısı yapılmıştır.⁶⁴ İslâm düşüncesinin birer şaheseri olan Gazâlî ve İbn Rüşd'ün eserleri⁶⁵ Batı tarafından tanınarak üzerinde tetkikler yapılmasına ve Batı kültürünün gelişmesine hizmet etmişlerdir. Aristo felsefesini Batı'ya yeniden tanıtan İbn Rüşd, aynı zamanda Batı'da geniş etkileri olan İbn Rüşdcülüğün de en yaygın fikir akımlarından birisi olarak ortaya çıkması ve Avrupa tefekkürünün gelişmesinde etkili olmuştur.⁶⁶

Gazâlî, XII. asırda İbn Bâcce (ö.1138) ve İbn Tufeyl (ö.1185) gibi birçok seçkin Endülüslü filozofu etkilemekle kalmamış, bu yolla Batı filozofları üzerinde de tesirli olmuştur. Bu etki XVII. asrın sonlarına kadar Avrupa ilim ve fikir dünyası üzerinde etkili olmuş, dolayısıyla "Aydınlanma çağı"na katlı sağlamıştır. Bu ilim adamlarından birisi Raymond Martini olup, muarızlarına karşı kendini savunurken büyük oranda Gazâlî'nin fikirlerinden istifade etmiş, fakat her nedense eserlerinde yansıttığı bu düşüncelerin kaynağını bir türlü açıktan zikretmemiştir.⁶⁷ Bunun haricinde Ockhamlı William, Peter D'illy ve Nicalaus de Aucricuria ve David Hume gibi filozoflar da Gazâlî'nin eserlerinin Latince tercümelerinden istifade ederek etkisinde kalmışlardır.⁶⁸ Hıristiyan dünyanın önde gelen din adamlarından Saint Thomas da (ö.1274) Gazâlî'nin fikirlerinden geniş şekilde istifade eden başka bir şahsiyettir.⁶⁹ Bunların haricinde daha sonraki dönemlerde yetişen Montaigne (ö.1592) ve Descartes (ö.1650) gibi filozoflar da şu veya bu şekilde Gazâlî'nin metotlarını kullanmışlardır.⁷⁰ Bütün bu filozofların etkilendikleri kaynağa bakarak Batı aydınlanmasında ve fikrî terakkisinde Selçuklu dönemi müesseselerinin ve âlimlerinin payı vardır demek, iddialı bir söz olmaktan ziyade tarihî bir gerçeğin tespitinden başka bir şey olmaz.

Selçuklu medreseleri Endülüs'ü sadece fikrî planda değil, aynı zamanda fizikî olarak da etkilemişlerdir. Çünkü Nizâmiyelerle beraber medrese geleneğinde bir çığır açılmış, önde gelen devlet adamları ve idareciler Nizâmiyeleri model alarak eğitim müesseseleri

⁶⁴ H.Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA XX*, s. 273.

⁶⁵ H.Z. Ülken, a.g.e., s. 156.

⁶⁶ Montgomery Watt, *İslâm'ın Avrupa'ya Tasiri*, (trc. Hulusi Yavuz), İstanbul 1986, s.76; B.Karlığa, a.g.m., s. 270.

⁶⁷ H. Z. Ülken, a.g.e., s. 124; De Lacy O'Leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, (trc. H. G. Yurdaydın-İ. Kutluay), Ankara 1971. s. 173; İ. Hakkı İzmirli, *İslâm Mütefekkirleri İle Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese*, (nşr. S. H. Bolay), Ankara 1977, s. 10.

⁶⁸ H. Z. Ülken, a.g.e., s. 124.

⁶⁹ Ph. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, (trc. A.Zengin), İstanbul 1995, s. 190 vd.

⁷⁰ İ. A. Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphencilik*, Ankara 1989, s. 100 vd.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

açmışlardır.⁷¹ Doğuda Halîfe Mustansır, Selahaddin Eyyûbî ve Nureddin Zengî bunun önemli örnekleridir.⁷² Sonradan İslâm dünyasının hemen hemen her tarafında bu etki görülmüş, Endülüs'te Gırnata, Kurtuba ve İşbiliye gibi önemli şehirlerde bu eğitim kurumlarının benzerleri açılmıştır.⁷³ Bu etki daha sonra Avrupa'ya da tesir edecek ve Batı'da açılan ilk üniversiteler Nizâmiye Medreseleri örnek alınarak açılacaktır.⁷⁴

Nizâmiyelerde okutulan dersler Şâfiî fihkî ve Eşârî kelâmı esas alınarak okutulmuş, medresenin eğitimi dinî ve edebî ilimlere dayandırılmıştı. Bu durum daha sonra kurulan Avrupa üniversitelerinde Hıristiyan teolojisi ile Yunan klasiklerinin okutulmasına zemin hazırlayacaktır. Bu husus tamamen Nizâmiyelerin model alınarak gerçekleştirilmiş şekli olup, İslâmî dersler yerine Hıristiyanlıkla ilgili konuların konulması şeklinde uygulanmıştır. Aynı şekilde Nizâmiyelerdeki öğrencilere burs verilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması hususu da benzer şekilde Avrupa'da kurulan üniversitelerce benimsenmiştir.⁷⁵ Dolayısıyla daha önce almış oldukları hastane gibi, medeniyet unsurlarından olan medreseyi de Avrupalılar Selçuklulardan almıştır. Bu anlamda Nizâmiyelerin Avrupa'ya intikal eden en güzel şekilleri Oxford ve Cambridge üniversiteleri olmuştur.⁷⁶

Ortaçağ İslâm dünyasının, aynı zamanda Selçukluların önemli eğitim kurumları olan Nizâmiye Medreseleri özellikle Sünnî İslâm anlayışının yeniden inşası ve Sünnîlik dışı anlayışlar karşısında bir savunma sistemi oluşturmasıyla büyük önemi haizdirler. Dolayısıyla Müslüman bireyleri fikren geliştirecek en iyi yolu bulma noktasında önemli görevler üstlenerek bu yolla ilmin ve sanatın gelişmesine katkı sağlamışlardır. Böylelikle İslâm dünyasında ortaya çıkan yıkıcı ve bölücü faaliyetlere karşı akılcı, mutedil ve sağduyulu bir davranış biçiminin gelişmesini, bu yolla Ehli sünnet düşüncesinin de yeniden inşasını sağlamışlardır.

⁷¹ Hüseyin Emin, *Tarihu'l-Irak fi'l-Asri's-Selçukî*, Bağdad 1965, 218 vd.

⁷² Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, (trc. A. Yardım), İstanbul 1976, s. 112; M. Dağ-H. R. Öymen, a.g.e., s. 126; P. Hitti II, s. 633. Bu gelenek Osmanlılarda da devam etmiştir. Bu konudaki etkilenmeler için bkz. Ahmet Ocak, "Osmanlı Medreselerinde Eş'arî Geleneğinin Oluşmasında Selçuklu Medreselerinin Tesirleri", **XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri III/II**, Ankara 1999, s. 765 vd.

⁷³ H. Z. Ülken, a.g.e., s. 306.

⁷⁴ H. Raşit. Öymen, "İslâmiyette Eğitim ve Öğretim Hareketleri", **A.Ü.İlâhiyat Fakültesi Dergisi XI** (1963), s. 41.

⁷⁵ P. Hitti II, s. 630 vd.

⁷⁶ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 435.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Nizâmiyelerden yetişen âlimler de eserleriyle sadece Sünnî düşüncenin gelişip yaygınlaşmasına hizmet etmekle kalmamış aynı zamanda tüm İslâm âlemiyle birlikte özellikle Avrupa’da aydınlanma çağının ortaya çıkmasında bir nebze de olsa etkili olmuşlardır. Bu noktada İslâm âleminde gayet hassas bir konuma çekilmiş bulunan sosyal yapıda meydana gelebilecek büyük kırılmaları önlediği gibi “ümme” olgusu çerçevesinde İslâm kardeşliğinin yaygınlaşması, bir başka deyişle Müslüman halklar arasında birlik beraberlik ve bütünleşmenin gerçekleşmesi sağlanmıştır. Nizâmiye âlimlerinin yazmış oldukları eserlerle de hem bu düşüncenin gelişmesi temin edilmiş hem de İslâm dünyasında fikrî terakkiye katkı sağlanmıştır. Bu medreselerden okuyarak yetişen insanlar tüm İslâm dünyasında Sünnîlik ortak paydasında ortak bir düşüncenin gelişmesi yanında belirli konular üzerinde hassaslaşan İslâm kardeşliğini de tesis etmişlerdir. Böylece daha huzurlu ve yaşanabilir bir dünyanın inşasında pay sahibi olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- ABDULHAYY, M., “Eş’arilik”, (trc. Ahmet Ünal), İslâm Düşüncesi Tarihi I, İstanbul 1990, s. 255-277.
- ALTUNDAĞ, Şinâsi, “Murâbitlar”, İA VIII, s.580-586.
- , “Muvahhidler”, İA VIII, s. 765-773.
- AYTEKİN, Arif, “İbn Tûmert”, DİA XX, s. 725-730.
- BARTHOLD, W., İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara 1977.
- BİNDER, Leonard, “Gazâlî”, (trc. Y.Z.Cömert), İslâm Düşünce Tarihi II, İstanbul 1990.
- BROCKELMANN, Carl, Tarihu’l-Edebi’l-Arab V, (trc. A. en-Neccâr), Kâhire 1991.
- CAHEN, Claude, İslâmiyet, (trc. E.N.Erendor), İstanbul 1990.
- ÇELEBİ, Ahmed, İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi (trc. A. Yardım), İstanbul 1976.
- ÇUBUKÇU, İ. A., Gazzâlî ve Şüphecilik, Ankara 1989.
- , “Gazzâlî ve Siyaset”, A.Ü.İ.F.D. IX, (Ankara 1961), s. 121-130.
- DAĞ, M.- ÖYMEN, H. R., İslâm Eğitim Tarihi, Ankara 1974.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

- DOZİ, R., Tarih-i İslâmiyet, (trc. A.Cevdet), Mısır 1908.
- EBÛ ZEHRA, Muhammed, Tarihu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye II, Kâhire 1989.
- EMİN, Hüseyin, Tarihu'l-Irak fi'l-Asri's-Selçukî, Bağdad 1965.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri, İstanbul 1980.
- GAZÂLÎ, Ebû Hâmid, el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, Kahire 1966.
- el-HAFNÎ, Abdulmünim, Mevsuatu'l-Fırak ve'l-Cemâât ve'l-Mezâhibu'l-İslâmiyye, Kâhire 1413/1993.
- HASAN, H. İ., Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımiyye, Kahire 1981.
- HASANEYN, A. M., Selâçıka İran ve'l-Irak, Kahire 1970.
- el-HAMEVÎ, Yâkût, Mucemu'l-Buldân V, (tah. Ferîd Abdulaziz el-Cundî), Beyrut 1410/1990.
- HİTTİ, Ph., Arap Tarihinin Mimarları, (trc. A.Zengin), İstanbul 1995.
- , Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi II, (trc. S. Tuğ), İstanbul 1980.
- İBN KESİR, İsmail b. Ömer İmâduddîn Ebu'l-Fidâ, el-Bidâye ve'n-Nihâye XII, Kâhire 1413/1992.
- İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Abdurrahman, Tarihu İbn Haldûn VI, (tah. H.Şehâde- S.Zekkâr), Beyrut 1421/2000.
- İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, Vefâyâtu'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân V, (tah. İhsân Abbâs), Beyrut 1397/1977.
- İBN KADI ŞUHBE,, Takiyyüddîn Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkı, Tabakâtu's-Şâfiyye I, (tah. Abdulalim Han), Haydarabad 1979.
- İBN TAĞRİBERDÎ, Ebu'l-Mehâsin Cemâleddîn Yusuf, en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhira V, (tah. M.H. Şemseddîn), Beyrut 1413/ 1992.
- İBNU'D-DİMYÂTÎ, Ahmed b. Aybek b. Abdullah el-Hüseynî, el-Müstefâdu min Zeyli Tarihi Bağdâd XIX, (tah. K. Ebû Ferah), Beyrut, ts.
- İBNU'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, el-Muntazam fî Tarihi'l-Umumi ve'l-Mülûk XVI, (tah. Muhammed A. el-Atâ- Mustafa A. Atâ), Beyrut 1412/ 1992.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

- İBNU'L-ESÎR, İmâduddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr eş-Şeybânî, el-Kâmil fi't-Tarih X, Beyrut 1402/1982.
- İBNU'N-NACCÂR, Muhibbuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud b. el-Hasan Zeylu Tarihi Bağdâd I (XVI), (tah. K. Ebû Ferah), Beyrut, ts.
- İBNU'L-VERDÎ, Zeynuddîn Ebû Hafs Ömer, Tarihu İbni'l-Verdî I, Necef 1389/ 1969.
- İBNU'S-SALÂH, Takiyyuddîn Ebû Amr Osman b. Abdurrahmân eş-Şehrezûrî, Tabakâtu'l-Fukahâi'ş-Şâfiyye I, (tah. Muhyiddîn Ali Necîb), Beyrut 1413/1992.
- İZMİRLİ, İ. Hakkı, İslâm Mütefekkirleri İle Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese, (nşr. S. H. Bolay), Ankara 1977.
- KARLIĞA, H.Bekir, "İbn Rüşd", DİA XX.
- KÖYMEN, M. A., Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1989.
- , Alp Arslan ve Zamanı II, Ankara 1983.
- LAMBTON, A.K., "el-Fikru's-Siyâsî İnde'l-Müslimîn", (trc. H.Mu'nis-İ.S.el-Amed), Turâsu'l-İslâm III, (1399/1978).
- LE TOURNEAU, Roger, "Onaltıncı Yüzyıla Kadar Kuzey Afrika", (trc. H.Yılmaz), İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti III, İstanbul 1989, s. 125-155.
- LEWIS, Bernard, Haşîşiler, (trc. A. Aktan), İstanbul 1995.
- , "İsmâîlîler" İA V/II, , s. 1120-1124.
- MÂCİD, Abdu'l-Münim, Nazmu'l-Fâtımiyyin ve Rusûmuhum fi Mısır, Mısır 1973-1978.
- el-MAKRİZÎ, Takiyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed, Kitâbu'l-Mevâizi ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hıtatı ve'l-Âsâr II, Beyrut, ts.
- , Kitâbu'l-Mukaffa'l-Kebîr VI, (tah. Muhammed el-Ya'lavî), Beyrut 1411/199.
- el-MAMÛRÎ, et-Tâhir, el-Gazâlî ve Ulemâu'l-Mağrib, Tunus 1990.
- el-MERÂKEŞÎ, Abdulvâhid, Vesâiku'l-Murâbıtın ve'l-Muvahhidîn, (tah. Hüseyin Munis), Kâhire 1997.
- MEZ, Adam, Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti, (trc. Salih Şaban), İstanbul 2000.
- en-NECCÂR, Abdulmecîd, el-Mehdî b. Tûmert, Beyrut 1401/1983.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

- NİZÂMÜLMÜLK, Siyâset-Nâme, (trc.M.A.Kömen), Ankara 1982.
- OCAK, Ahmet, Selçukluların Dinî Siyaseti, İstanbul 2002.
- , Nizâmiye Medresleri, Malatya 1993. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- , "Osmanlı Medreselerinde Eş'arî Geleneğinin Oluşmasında Selçuklu Medreselerinin Tesirleri" XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri III/II, Ankara 2002, s. 763-776.
- , "Bir Terör Örgütü Olarak "Bâtınîlik" ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri" Dinî Araştırmalar (Din ve Terör Özel Sayısı), VII/20 (Eylül-Aralık 2004), s. 163-178.
- O'LEARY, De Lacy, İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri, (trc. H. G. Yurdaydın-İ. Kutluay), Ankara 1971.
- ÖYMEN, H. Raşit, "İslâmiyette Eğitim ve Öğretim Hareketleri", A.Ü.İlâhiyat Fakültesi Dergisi XI (1963).
- ÖZDEMİR, Mehmet, "Endülüs", DİA XI, s. 211-224.
- ÖZEL, Ahmet, "Bâcî", DİA IV, s. 414-415.
- Es-SUBKÎ, Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvahhâb b. Ali b. Abdilkâfî, Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ VII, (tah. A.M.el-Hulv- M.M. et-Tennâhî), Mısır 1964-1976.
- Es-SUYÛTÎ, Celâluddîn Ebu'l-Fazl Abdurrahman , Tarihu'l-Hulefa, Mısır 1371/ 1952.
- TALAS, M. Asad, Nizamiye Medresesi, (trc. Sadık Cihan), Samsun 1999.
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, "Bazı İslâm Bilginlerinin Toplum Görüşleri", A.Ü.İ.F.D. XII, (1964), s. 83-99.
- TURAN, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1980.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, İslâm Felsefesi, Ankara, ts.
- VOLLERS, K., "Ezher" İA IV, s. 433-442.
- WATT, W. Montgomery, İslâmî Tetkikler-İslâm Felsefesi ve Kelâmı, (trc. S. Ateş), Ankara 1968.
- , Fî Tarihi İsbanya'l-İslâmiyye, (trc. M. Rıza el-Mısırî), Beyrut 1989.
- , İslâm'ın Avrupa'ya Tasiri, (trc. Hulusi Yavuz), İstanbul 1986

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

El-YÂFÎÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Esad, Mirâtu'l-Cinân ve İbretü'l-Yekzân III, Kâhire 1993.

YVER, G., "Mağrib", İA VII, s. 142-143.ez-ZEHEBÎ, Şemsuddîn Ebû Abdullah, el-İber fî Haberi men Ğaber II, (tah. M.S. Zağlûn), Beyrut 1405/1985.

-----, Tezkiretü'l-Huffâz IV, Beyrut, ts.,

-----, Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm (471-480), (tah.Ömer Abdusselâm et-Tedmürî), Beyrut 1415/1994.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*